

Інституційні репозитарії: склянка наполовину повна чи порожня?

Швидке розширення цифрового ландшафту на початку 21-го століття надало великих можливостей для академічних бібліотек у зміцненні їх місця в якості значимого гравця в сфері вищої освіти, швидко прийнявши передові технологічні інновації для задоволення потреб науковців. Інституційний репозитарій (ІР), одне з нововведень, прийнятих у великих і малих наукових бібліотеках, дебютував на початку 2000-х, і в даний час увійшов у фазу реалізації та оцінки.

ІР являє собою тип цифрової бібліотеки, що містить оригінальні дослідження та іншу інтелектуальну власність установи.¹ ІР значно розширює можливості бібліотеки для участі в системі наукової комунікації. Така цінність, зокрема впливає і з переконань бібліотекарів, що ІР є невід'ємною частиною майбутнього наукової бібліотеки і допоможе зберегти роль бібліотекарів в якості основних дійових осіб в мережі наукової комунікації.

Криза, яка почалася для періодичних видань понад тридцять років тому, певною мірою примусила бібліотекарів, стати рушійною силою руху відкритого доступу (Open Access – ОА), для протистояння різкому збільшенню витрат на журнали. Збільшення витрат на передплату, при зменшених або й навіть стабільних бюджетах бібліотек, дуже різко вплинули на бібліотечні фонди. Це була надія, що відкритий доступ допоможе компенсувати фінансовий тягар наукових бібліотек, усуваючи деякі витрати. Таким чином, хоча рух ОА має сильні етичні і суспільні компоненти в пошуках шляхів поширення науки та знань, бібліотекарі також мали сильні фінансові стимули для активної участі у відкритому доступі.

¹ Crow, R. (2002). The case for institutional repositories: A SPARC position paper. <http://sparcopen.org/our-work/digital-repositories/>

Вирішення кризи було здійснено у формі ІР. Прийняття цього рішення, як і з ОА в цілому, є дискусійним моментом в науковій комунікації. Хоча великі видавництва почали міняти свою політику, щоб забезпечити подання деяких статей в ІР, як правило, після періоду ембарго, проте як і раніше існує небажання або відсутність розуміння з боку багатьох авторів включити свої матеріали в сховище.

На ранній стадії, зазвичай визнаними функціями ІР в навчальному закладі були тривале збереження, організація і поширення наукових праць, створених як установою, так і її окремими членами. Ці традиційні бібліотечні функції були поширені в стратегії формування контенту і просування послуг після початкового запуску. Вони пропонували явні переваги для науковців, такі як більш широке поширення і стратегічне управління науковою продукцією. Тим не менше ці переваги не стали достатніми для розширення ІР за рахунок залучення більш широкого кола викладачів. Після більш ніж десяти років зусиль пропаганди, багато академічних інститутів в даний час намагаються з усіх сил зробити інституційний репозитарій активним і динамічним проти відсутності інтересу з боку викладачів і вчених.

Хоча багато наукових бібліотек створили ІР з первинною місією зі збору, збереження та поширення знань, створених викладачами та студентами, поточні оцінки депонування припускають, що тільки від 15% до 30% вчених і дослідників, які мають право внести свою роботу в ІР, цим користаються¹.

Проблема *copyright* (або авторського права) вважається такою, яку найбільш складно вирішити. Науковці часто не наважуються просити дозволу від видавців депонувати роботу в ІР, а переваги цитування і академічного визнання виявилися недостатніми стимулами, щоб зробити свої матеріали публічно доступними.

¹ Cullen, R., & Chawner, B. (2011). Institutional repositories, open access, and scholarly communication: A study of conflicting paradigms. *The Journal of Academic Librarianship*, 37(6), 460-470.
<http://doi.org/10.1016/j.acalib.2011.07.002>

В якості обхідного шляху для виключення порушення авторських прав, бібліотеки заохочують науковців вносити препринти в IP замість опублікованої версії. Однак, препринти рукописів, які ще не піддані експертній оцінці, ймовірно, відрізняються від остаточної опублікованої версії. Інша стратегія бібліотек – заохочення авторів до переговорів з видавцями для невиключних прав статей після публікації. Але політика журналів часто заплутана, важка для дотримання та неясна, й автори зазвичай не вивчають умов авторського договору і підписують його як є. Немає сумнівів, що обмеження авторського права, що накладаються видавцями залишається основною перешкодою для бібліотеки, щоб зробити дослідження публічно доступним через IP. Тим не менш, саме існування IP було і буде продовжувати чинити тиск на журнальних видавців, для якомога більше безкоштовного доступу до своєї продукції.

Незважаючи на все зростаючу кількість IP у всьому світі, університети і науковці не поспішають представити матеріали до них. Проведене в 2009 р. опитування 555 викладачів в коледжах і університетах в Сполучених Штатах і Канаді показало, що менше 10% коли-небудь представляли матеріали в цифровому сховищі їх установ, хоча 56,7% опитаних знали, що їх установа організувала цифровий репозитарій для наукових публікацій.¹ Schonfeld, R. C., & Housewright, R. (2010, США) отримали лише трохи вищий відсоток за результатами опитування 3025 науковців – тільки 15% професорсько-викладацького складу передавали на зберігання в IP свої матеріали².

IP переважно плануються і створюються бібліотеками або службами інформаційних технологій. Встановлено, що багато бібліотекарів та адміністраторів переконані в тому, що IP мають важливе значення, так що

¹ Tmava, A. M., & Alemneh, D. G. (2013). Enhancing Content Visibility in Institutional Repositories : Overview of Factors that Affect Digital Resources Discoverability. iConference 2013 Proceedings (pp. 855–859). Fort Worth, TX. doi:10.9776/13437 <http://hdl.handle.net/2142/42117>

² Schonfeld, R. C., & Housewright, R. (2010). Faculty survey 2009: Key strategic insights for libraries, publishers, and societies. New York: Ithaka. Retrieved September 10, 2010 from <http://www.ithaka.org/ithaka-sr/research/faculty-surveys-2000-2009/Faculty%20Study%202009.pdf>

більшість з них реалізує проекти ІР, перш ніж зробити оцінку потреб¹. Це загальний недолік аналізу потреб до запуску служби бібліотеки йде врозріз зі звичайною бібліотечною практикою, коли запрошують професорсько-викладацький склад в якості співробітників для планування та реалізації нових послуг та сервісів.

Однією з причин низької частоти подачі контенту є нездатність оцінити інформаційні потреби і проблеми викладачів при проектуванні служби ІР. Дослідженням (2007) встановлено, що статистично не існує ніякого зв'язку між розміром ІР і його віком², що свідчить про те, що основною причиною недостатнього залучення авторів до наповнення ІР є щось інше, ніж просто новизна служби. Також, більшість науковців не розглядають свої дослідницькі матеріали, як “інституційну” власність³. Загальним менталітетом в академічному середовищі, після публікації статті є перехід до наступного проекту.

ІР набувають все більшого значення для коледжів і університетів, хоча все ще існує невідповідність між високими очікуваннями з боку бібліотекарів і технологів для цих інфраструктур і низьку готовність науковців внести свій вклад. Хоча науковці вважають, що деякий вміст ІР повинні бути доступні для всіх користувачів Інтернету, багато з них також бачать ІР як бажаний спільний робочий простір для окремих видів документів, де публічний доступ був би більш обмежений колом колег і студентів.

В підсумку – відкриті архіви є менш відкритими, ніж вони повинні бути. Зокрема, ІР містять велику кількість метаданих без повного тексту або з повним текстом тільки для авторизованих користувачів чи після періоду ембарго. Це не відповідає основоположним принципами руху ОА, який

¹ Markey, K., Rieh, S. Y., St. Jean, B., Kim, J., & Yakel, E. (2007). Census of institutional repositories in the United States MIRACLE Project research findings. CLIR publication, no. 140. Washington, DC: Council on Library and Information Resources. <http://www.clir.org/pubs/abstract/pub140abst.html>

² Markey, K., Rieh, S. Y., St. Jean, B., Kim, J., & Yakel, E. (2007). Census of institutional repositories in the United States MIRACLE Project research findings. CLIR publication, no. 140. Washington, DC: Council on Library and Information Resources. <http://www.clir.org/pubs/abstract/pub140abst.html>

³ Rieh, S. Y., St. Jean, B., Yakel, E., Markey, K. & Kim, J. (2008). Perceptions and experiences of staff in the planning and implementation of institutional repositories. *Library Trends*, 57(2), 168-190. Retrieved September 10, 2010, <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/106419>

визначає відкритий доступ в якості всеосяжного джерела людського знання та культурної спадщини, що було схвалено науковим співтовариством¹. Основне питання – така відсутність відкритості тимчасова у зв'язку з переходом від традиційної наукової комунікації, чи це залишиться в ролі основної ознаки нового і складного співжиття IP та комерційної публікації.

Через двадцять років після організації першого відкритого сховища під назвою Arxiv і через десятиліття після Берлінської декларації відкритого доступу, ситуація насправді не задовольняє. З одного боку, рух OA зазнав різкого зросту – понад 11 тис. журналів, понад 3 тис. репозитаріїв і мільйони вільно доступних документів в глобальній мережі. З іншого боку, IP є менш відкритими, ніж очікувалося. Вони містять багато наукових документів, які не були доступні раніше в Інтернеті, але деякі матеріали знаходяться під ембарго або мають обмежений доступ в кампусі, для інших матеріалів є тільки метадані, без посилань на повний текст.

Склянка наполовину повна чи порожня? Це відсутність відкритості тимчасова у зв'язку з переходом від традиційної наукової комунікації до інфраструктур і послуг OA? Чи так це залишиться назавжди? А можливо в ембарго документів закладено ціну, щоб заплатити за прискорений розвиток IP? Хоча відповіді на ці питання будуть політичними, загальноцивілізаційними, вони повинні враховувати і відображати реальність.

Отже, який ми можемо зробити висновок, про контент з обмеженим доступом? Існує не одна модель IP, але кілька варіантів і реалізацій, і вони показують різні політики, процедури, функціональність, послуги і метадані, з різними бізнес-моделями і стратегіями фінансування. Крім того, їх зміст може включати в себе більше, ніж поточний вихід інтелектуального продукту установи – широкий спектр матеріалів в цифровій формі, наприклад, матеріали досліджень, журнальні статті, препринти і постпринти, цифрові

¹ Берлінська декларація про відкритий доступ до знань у природничих і гуманітарних науках (2003). <http://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration>

версії дисертацій та адміністративних документів, курсові роботи і навчальні матеріали, набори даних, мультимедіа, культурна і наукова спадщина тощо.

Точна кількість відкритих архівів невідомо. Статистика основних міжнародних каталогів варіюються між 2600 і 4200 сайтів, але реальне число, ймовірно, вище. OpenDOAR розраховує 3048 репозитаріїв з яких 2572 інституційні. Каталог ROAR містить 4184 репозитаріїв, з яких 3164 інституційні або багато інституційні.¹ Незважаючи на різні цифри, немає ніяких сумнівів в тому, що ці сайти являють собою найбільш важливу частину так званої зеленої дороги OA.

Але це не означає, що їх зміст 100 % відкритий і доступний у вільному доступі. Деякі з них містять бібліографічні посилання без повного тексту. Інші захищені правами доступу. Лише невелика кількість з них чітко визначеною політикою змісту. Каталог OpenDOAR попереджає користувачів своєї пошукової системи в змісті архівів, що "повні тексти не доступні для більшості результатів", але не забезпечує ніякої статистики.

Проект університетської бібліотеки Білефельд, BASE (search engine) забезпечує доступ до вмісту більше 4 тис. архівів з понад 80 млн. документів². Повний текст доступний у біля 60–70% індексованих документів. Тим не менш, швидкий перегляд на різні типи документів показує щось зовсім інше: відкритий доступ – 31,5 млн. (35,48%), закритий доступ – 1,69 млн., невідомий доступ - 55,9 млн., зокрема за типами документів:

Тип документа	Документів всього	Відкритий доступ	Невідомий доступ
Статті	21086735	23,90%	71,34%

¹ Лютий 2016 р. <http://www.opendoar.org>; <http://roar.eprints.org/>

² Лютий 2016 р. <https://www.base-search.net/>

Книги	2965327	23,45%	67,93%
Тези	4181730	22,93%	76,02%
Звіти, дослідження	4400253	14,85%	79,82%

Тобто – у задекларованому відкритому доступі знаходиться лише до чверті матеріалів. Переважна більшість матеріалів може відкритого доступу і не мати.¹

Основна ідея відкритого доступу є простою – література (ОА) є цифровою, онлайн, безкоштовною і вільною від більшості обмежень авторських прав та ліцензування (цитуючи Suber, P.²), але в реальності рух відкритого доступу, композитний і багатогранний. Всупереч очікуванням, відкритий доступ не завжди гарантує доступ до документів, і занадто часто ІР, які стали основний вектором руху ОА, визнали пріоритетністю збільшення кількості записів, ніж збільшення ступеню відкритості.

Дві стратегії сприяють цій ситуації. По-перше, установи скористались можливостями, які надаються ІР, щоб отримати контроль над власною науковою продукцією. Великі та вичерпні сховища дозволяють отримувати наукометричну оцінку результатів науково-дослідних робіт. Тут метадані мають важливіше значення, в той час як доступ до повного тексту є вторинним, користувацьким.

По-друге, деякі лідери руху відкритого доступу, а також уряди та установи, стали розрізняти негайне і обов'язкове зберігання метаданих і доступ до повного тексту, для того, щоб прискорити перехід до відкритого доступу. Ембарго вважається кращим і прийнятнішим, ніж нічого.

¹ Показники ІР України досить цікаві: при зафіксованих понад 416 тис. матеріалів, 112 223 – у відкритому доступі (26,95%), 304 065 – мають невідомий доступ, а метеріалів із закритим доступом не виявлено.

² P. Suber (2012). Open access. MIT Press, Cambridge, MA. <https://mitpress.mit.edu/authors/peter-suber>

Для вченого в пошуках інформації в глобальній мережі така відсутність відкритості не є задовільною. Метадані без посилання на повний текст створюють такий же бар'єр або платну стіну, як і платформи видавця для авторизованих користувачі. Обіцянка доступу в кілька місяців або років (після закінчення періоду ембарго) не представляє інтересу для більшості наукових співтовариств, які потребують останніх публікаціях, особливо для тих, хто працює в "гарячих" і передових напрямках досліджень, які динамічно розвиваються. Ця ситуація ще менш задовільним, у зв'язку з тим, що велика частина відсутності відкритості спостерігається не через обмеження періоду ембарго, а через обмеження Інтранету або загальноінституційної доступності, без будь-яких зазначених термінів.

Так склянка наполовину повна чи порожня? Майбутнє покаже. У той же час, сподіваємось, що установи будуть уточнювати свою політику відкритого доступу і забезпечувати той же рівень якості для IP, як вони робили завжди в минулі часи для своїх каталогів і баз даних.